

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ

У статті досліджено в регіональному вимірі джерельну базу для вивчення етноконфесійних процесів в АРК, окреслено значний масив джерел, що характеризують етнічну та релігійну структуру населення автономії.

Ключові слова: джерела, етноконфесійні процеси, Автономна Республіка Крим, Державний архів Автономної Республіки Крим.

Етноконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим є невід'ємними складовими соціокультурного життя населення автономії й актуалізують певний вплив на внутрішню політику України. Наростання в суспільстві інтолерантних настроїв призводить до ескалації напруги в міжетнічних відносинах. Тим самим створюється загроза політичній стабільності суспільства. З огляду на необхідність збереження громадянського миру в державі проблема етноконфесійних відносин у регіональному вимірі стає надзвичайно важливою.

Метою статті є аналіз і класифікація джерел для вивчення етноконфесійних процесів, ролі релігійного фактора в контексті етнічного ренесансу в АРК. Упродовж 90-х рр. ХХ ст. залишалось відкритим питання наукового вивчення цієї проблеми. На початку ХХІ ст. подібні студії мають спорадичний характер. Джерелознавчі огляди в контексті розробки проблем релігійних традицій греків, кримських татар, німців, караїмів, кримчаків, вірмен, євреїв Криму подають у своїх працях Р.Белоглазов [1], Г.Богославська, Ю.Полканов [2], В.Войналович [3], В.Григор'янц [4], В.Гуркович [5], М.Кирюшко, О.Бойцова [6], Ю.Лаптев [7], Л.Малиновський [8], Е.Муратова [9], С.Червона [10], О.Фарбей [11] та ін.

Джерела, що висвітлюють етноконфесійну ситуацію в Криму, можна умовно поділити на декілька груп, а саме: неопубліковані матеріали (архівні документи, матеріали архівів у вигляді статистичних звітів, інформацій, протоколів Комітету у справах релігій при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – Комітет у справах релігій при РМ АРК), Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – Комітет у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК), Духовного управління мусульман Криму тощо; матеріали польових досліджень (інтерв'ю, дані анкетування)); опубліковані матеріали (збірники документів; вихідна інформація Державного департаменту у справах релігій, Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК та управлінських інституцій конфесій АРК; законодавчі акти (постанови, розпорядження, укази); статистичні матеріали; пресові джерела (офіційні заяви, доповіді, виступи національно-релігійних лідерів та представників органів державної влади Криму; інформаційні повідомлення, репортажі, новини).

Особливу цінність для вивчення етноконфесійного простору півострова становлять неопубліковані матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим, Державного архіву м. Севастополь, архівів Комітету у справах релігій при РМ АРК, Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК, Духовного управління мусульман Криму та представництв різних конфесій Криму у формі інформацій, протоколів та статистичних звітів.

У Державному архіві Автономної Республіки Крим зберігається фонд 3909 (“Рада у справах релігій при Уряді Криму. Державний архів при Раді Міністрів АРК (1987–1997 рр.)”), який містить важливі для нас справи (№ 154–184) [12]. Справи охоплюють період із 1991 до 1997 рр. Це матеріали, передані Комітетом у справах релігій при РМ АРК.

Йдеться, по-перше, про поточну документацію у формі щомісячних і щорічних інформаційних та статистичних звітів щодо кількості релігійних організацій і культових споруд, іноземців, запрошених релігійними організаціями АРК, протоколів засідань Комітету у справах релігій при РМ АРК, звернення громадян та представників етнорелігійних громад Криму у відповідні державні установи.

Статистичні звіти містять відомості про чисельність релігійних організацій, їх види, кількість священнослужителів, вищих навчальних закладів, недільних шкіл, періодичних видань різних конфесій у Криму. Інформаційні звіти приділяють увагу якісним показникам: характеризують зміни в релігійному середовищі, становище окремих конфесій, тенденції їх розвитку, а також торкаються питань культових будівель, міжконфесійних конфліктів, міжнародної діяльності релігійних організацій тощо. Показники звітів характеризують еволюцію етнічної та релігійної структури населення автономії. За допомогою методу математичних розрахунків удалося перевести мову цифр у площину аналітичних висновків. Нагромаджений базис архівної конкретно-фактичної інформації поглиблює наукову вагу дослідження етноконфесійного середовища автономії.

По-друге, це роз'яснення законодавства про свободу совісті, які розсилалися із центру з метою поліпшення його практичного застосування.

По-третє, це аналітичні записки, довідки з окремих питань, заяви та постанови Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, Міністерства у справах національностей, міграцій та культур, Державного комітету України у справах релігій, а також їх обласних управлінь. Ці документи дають можливість простежити конкретну діяльність органів у справах релігій у центрі та на місцях.

По-четверте, це статuti релігійних організацій, матеріали релігієзнавчих експертиз та інформації щодо діяльності окремих конфесій, які містять різнобічний матеріал з їх віровчення, культової, просвітницької, милосердницької діяльності тощо; поточні архіви Комітету у справах релігій при РМ АРК [13] у вигляді статистичних звітів, інформацій, протоколів, сформовані на базі звітів за 1998–2009 рр.

Систематизовані відомості щодо стану, проблем та тенденцій розвитку міжнаціональних відносин отримуємо з поточних матеріалів Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК [14]. Відомості вузькоконфесійного характеру подають Духовне управління мусульман Криму, Сімферопольська та Кримська єпархія УПЦ, Сімферопольська та Кримська єпархія УПЦ КП, Одесько-Сімферопольська єпархія РКЦ, Духовне правління караїмів Криму, Синод ПЕЛЦ, представницькі центри юдейських громад, УАПЦ, УГКЦ, ВАЦ, ЄХБ тощо [15–17].

Проведена пошукова робота дала можливість виявити значну кількість вагомих джерел інформації, які ще чекають на введення в широкий науковий обіг. Мова йде про документальні матеріали громадсько-релігійних організацій (Міжконфесійної Ради Криму “Мир-дар Божий”, “Арраїд”, “Альраїд”, “Адалет”, Російської громади Криму, фондаций “Крим-2000”, “Бірлік”, “Ас-Суна” та ін.) та національно-культурних товариств (Кримське вірменське товариство, Кримське Республіканське товариство болгар ім. П.Хілендарського, Кримський культурний центр кримських татар, Федерація греків Криму, Республіканське товариство німців Криму “Відергебурт” та ін.). Вартісним джерелом для з'ясування специфіки міжетнічних шлюбів у Криму та їх впливу на характер міжетнічної взаємодії в регіоні могли б стати фонди кримських відділів реєстрації актів цивільного шлюбу.

Попри свою велику інформативну значущість архівні та опубліковані матеріали самостійно не можуть дати цілісної картини досліджуваної проблеми. Матеріали польових досліджень у цьому контексті суттєво доповнюють отриману інформацію, допомагають у наближенні до вирішення поставленої наукової проблеми, перевірки робочих гіпотез. Так, під час етнографічних експедицій, здійснених упродовж 2005–2007 рр. у

Криму, автором зафіксовані свідчення респондентів-експертів. Це, насамперед, інтерв'ю з лідерами конфесій (муфтієм мусульман Криму Е.Аблаєвим, заступниками муфтія Е.Нагашевим та Д.Бібішевим, єпископом Сімферопольської та Кримської єпархії УПЦ КП Климентом, вікарієм єпископа Одесько-Кримської дієцезії РКЦ у Криму о. Леонідом) та окремих громад АРК (рабином юдейської громади м. Сімферополь Лівшицем, о. Богданом (римо-католицька громада м. Сімферополь), о. Миколою (громада УГКЦ м. Севастополь)), представниками кримських ЗМІ (редактором газети "Полуостров" А.Еміровим), органів державної влади (А.Булатовим та В.Петровим, заступниками голови Комітету у справах релігій при РМ АРК) [18]. Нагромаджені таким шляхом матеріали мають значну наукову вартість (хоча й не позбавлені суб'єктивності), оскільки респонденти є безпосередніми дійовими особами у сфері етноконфесійних процесів у Криму. Набули більш чіткого окреслення питання, пов'язані зі становленням етнічної і релігійної структури автономії, загрозою нетрадиційних течій в ісламі півострова, особливостей міжконфесійних відносин та впливу ЗМІ на їх розвиток, рівнем етнічної і конфесійної толерантності, виявленням авто- і гетеростереотипів тощо. Експертне опитування, реалізоване нами, має перспективи для подальшого детальнішого продовження.

Значний обсяг джерельної інформації дає колекція опублікованих документів. До такого роду джерел належать Закони України та підзаконні акти: урядові декрети, укази і постанови, а також укази та розпорядження Президента України. Законодавче оформлення прав національних і релігійних громад регламентовано законами та постановами: "Закон про свободу совісті та релігійних організацій", Постанова №33 "О некоторых мерах по стабилизации отношений в Автономной Республике Крым", Постанова Кабінету Міністрів України "Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям", Розпорядження Президента України "Про повернення релігійним організаціям культового майна" тощо. Ці джерела складають законодавчу базу існування та діяльності конфесій, міжконфесійних та державно-церковних відносин. Ряд важливих документів (постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України) є в урядових збірках: "Збірник урядових нормативних актів України", "Релігія і право: коментар законодавства України". "Сборник нормативно-правовых актов АРК" та ін. [19].

Опублікований статистичний матеріал доволі фрагментарний за характером і охоплює переважно домінуючі конфесії Криму. У журналі "Людина і світ", починаючи з 1991 р., оприлюднювалися статистичні звіти Державного комітету України у справах релігій (Державного департаменту України у справах релігій, сьогодні – Державного комітету України у справах національностей та релігій) "Релігійні організації в областях України, Києві та Криму" станом на 1 січня відповідного року. Аналогічна інформація оприлюднюється Комітетом у справах релігій при РМ АРК, Державним Комітетом статистики України.

Тенденції розвитку етноконфесійних відносин на півострові можна прослідкувати через призму соціологічних досліджень [20], що проводилися в Криму. Характеризуючи даний вид джерела, можна констатувати, що, не зважаючи на відсоток похибки та вірогідність політичних фальсифікацій, соціальні опитування підтверджують основні тенденції процесів, імпульси, що панують у кримському суспільстві.

Чимало вагомих документів, що фіксують погляди лідерів національних еліт на проблеми етноконфесійних відносин у Криму (зокрема, стенограми засідань представників кримськотатарського народу при Президентові України), опубліковано Центром інформації та документації кримських татар, Кримським центром незалежних політичних дослідників і журналістів, Асоціацією вільних журналістів Криму тощо [21].

Окрему групу джерел складають звернення, резолюції, виступи, заяви із церковної проблематики державних діячів та інституцій, які, не маючи правової сили, є, проте, одночасно виразом офіційної позиції української держави щодо релігії та церкви. Важливими в цьому контексті є заяви та інтерв'ю національних і релігійних лідерів Криму. Ці документи відтворюють широку картину внутрішньоцерковного життя, знайомлять із позиціями лідерів конфесій із питань як церковної, так і суспільної дійсності, дозволяють висвітлити певні аспекти державно-церковних та міжцерковних відносин. Це виступи М.Джемільова, муфтіїв мусульман Криму, зокрема, Е.Аблаєва, Сеїг Джеліла Ібрагімова, архієпископа Сімферопольського та Кримського УПЦ Василя та Лазаря [22], представників владних структур (В.Бондаренка, В.Маліборського, А.Булатова) [23].

Періодика подає найбільший масив джерельної інформації (“Крымское время”, “Крымская правда”, “Крымские известия”, “Слава Севастополя”, “Республика Крым”, “Кримська світлиця” (загальнокримська), “Авдет”, “Къырым”, “Голос Крыма”, “Янъы дюнья”, “Арекет”, “Полуостров” (кримськотатарська), “Голубь Мариса”, “Сурб Хач” (вірменська), “Хоффнунг”, “Ландсмакншафт” (німецька), “Извор” (болгарська), “Греческая газета” (грецька)). Важливо виокремити групу матеріалів церковних періодичних видань (часописи “Таврида православная”, “Жизнь и вера”, “Хидает”, “Путь к спасению”, “Путь к Христу”, “Вестник Евпаторийского благочиния”, “Живоносный источник”). Це конфесійні видання, тому вони містять дані, пов’язані з історією, віровченням, діяльністю своєї конфесії та, відповідно, висвітлюють дійсність саме з їх точки зору.

З одного боку, ця група джерел містить різнобічні дані стосовно подій етнорелігійного життя на півострові, з іншого, – саме для неї характерна найбільша упередженість, не завжди досконале володіння матеріалом, орієнтування на певні релігійні або політичні сили. Тон преси в Криму нерідко залежить від розстановки політичних сил. Комісія з питань журналістської етики констатувала, що на півострові зафіксовані газети, які порушують етичний кодекс українського журналіста, не вирізняються толерантністю та межують із прямим закликком до протистояння. В ідеалі ж преса має подавати збалансовану, об’єктивну інформацію щодо фактів і подій, пропонувати узгоджені визначення ситуацій і на цій основі рухатись до пошуку компромісу, сприяти діалогу між релігійними групами суспільства, не допускати етнорелігійних дискримінацій.

Підсумовуючи огляд джерельної бази досліджуваної проблеми, слід зауважити, що рівень її документального забезпечення є достатнім. Джерела, зважаючи на їх видову різноманітність та змістовну насиченість, відкривають можливість для глибокого та різнобічного аналізу особливостей етноконфесійного відродження в Криму. З усього масиву джерел за рівнем інформативності на перше місце висуваємо архівні та пресові матеріали. Останні, хоча й містять елементи суб’єктивізму, однак є безпосереднім моніторингом етнорелігійних процесів автономії. Загалом у джерелах найповніше відображено відомості про структуру релігійних та етнічних спільнот, види релігійних організацій, кількість священнослужителів, вищих навчальних закладів, недільних шкіл, періодичних видань різних конфесій у Криму; у той самий час бракує соціологічних досліджень конфесійного простору регіону через призму етнічних чинників.

1. Белоглазов Р. Н. Приоритеты в межконфессиональных отношениях г. Севастополя (1991- 2001 гг.) : проблемы и перспективы / Р. Н. Белоглазов // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 128–134.
2. Богославская Г. Бахчисарай – перекресток согласия духовных культур : ислам, христианство, караимское вероисповедание, язычество / Г. Богославская, Ю. Полканов // Altin Besik. – Симферополь, 1998. – Вып. 2. – 96 с.
3. Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття : історіографія проблеми / В. Войналович // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних відносин. – 2003. – Вип. 23. – С. 217–219.

4. Григорьянц В. Е. К вопросу о государственно-конфессиональных отношениях в Украине и АРК / В. Е. Григорьянц. – Симферополь : Крымский архив, 2003. – 44 с.
5. Гуркович В. Эц-Хаим – Симферопольская стена плача / В. Гуркович // И. С. Шмелев в контексте славянской культуры : VIII Крымские междунар. шмелевские чтения : сб. м-лов Междунар. конф. – Алушка, 1999. – 235 с.
6. Кирюшко М. І. Ислам в Крыму : релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко. О. Є. Бойцова. – К. : Світогляд, 2005. – 300 с.
7. Лаптев Ю. Немецкие религиозные громады немцев (XIX – конец XX в.) / Ю. Лаптев // Немцы в Крыму : очерки истории и культуры. – Симферополь : Таврия Плюс, 2000. – С. 37–49.
8. Малиновский Л. В. Община немецких колонистов в России и ее национальные особенности в XIX – начале XX в. / Л. В. Малиновский // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 175–182.
9. Муратова Е. С. Політологічний аналіз процесу відродження ісламу в Криму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політол. наук / Е. С. Муратова ; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2004. – 19 с.
10. Червоная С. М. Возвращение крымскотатарского народа : проблемы этнокультурного возрождения. 1994–1997 гг. : Крымско-татарское национальное движение / С. М. Червоная. – М., 1997. – Т. 4. – 342 с.
11. Фарбей О. М. Поява та поширення християнства в Криму (III–IX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 00.07.02. “Всесвітня історія” / О. М. Фарбей ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
12. Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 3909 “Совет по делам религий при Правительстве Крыма. Государственный архив при Совете Министров АР Крым (1987–1997 гг.)”, оп. 1, спр. 154–184.
13. Архів Комітету у справах релігій при РМ АРК. Відомості про кількість культових будівель, які перебувають у власності або користуванні релігійних організацій в Автономній Республіці Крим станом на 1.01.2002 р. – 3 арк. Відомості про кількість релігійних організацій в Автономній Республіці Крим станом на 1.01.2002 р. – 3 арк. Відомості про кількість релігійних організацій і забезпеченість культовими будівлями (власність і користування) в Автономній Республіці Крим (без м. Севастополя) станом на 10.10.2001 р. – 3 арк. Дані про кількість іноземців, запрошених в Україну релігійними організаціями за 2004 р. – 1 арк. Дані про кількість та громадянство іноземців, які запрошувались в Україну релігійними організаціями для богослужбової та іншої діяльності за 2002 р. – 1 арк. Дані про кількість та громадянство іноземців, які запрошувались в Україну релігійними організаціями для богослужбової та іншої діяльності за 2004 р. – 1 арк. Дані про кількість та громадянство іноземців, які запрошувались в Україну релігійними організаціями для богослужбової діяльності за 2005 р. – 1 арк. Дані про мету в'їзду іноземців в Україну на запрошення релігійних центрів та організацій за 2004 р. – 1 арк. Дані про мету в'їзду іноземців в Україну на запрошення релігійних центрів та організацій за 2005 р. – 1 арк. Данные о количестве культовых зданий, находившихся в собственности или пользовании религиозных организаций в АРК на 1.01.1999 г. – 3 арк. Данные о количестве религиозных организаций в Автономной Республике Крым по состоянию на 1.01.1999 г. – 5 арк. Довідка щодо МРК. Документ від 3.11.05 № 648/Г-43/2. – 4 арк. Звіт “Про забезпечення церков і релігійних організацій в АРК культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, станом на 1 січня 2006 р”. – 15 арк. Звіт “Про мережу церков і релігійних організацій в АРК Крим” станом на 1 січня 2005 р. – 15 арк. Звіт “Про мережу церков і релігійних організацій в АРК Крим” станом на 1 січня 2006 р. – 15 арк. Звіт “Про мережу церков і релігійних організацій в АРК культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні, станом на 1 січня 2005 р.”. – 15 арк. Информация о работе Комитета по делам религий при Совете министров Автономной Республики Крым за 1999 год. – 18 арк. Документ № 269/02 від 23.12.1999 р. – 1 арк. Інформаційний звіт за 2000 р. Документ № 06/02 від 15.01.2001 р. – 16 арк. Количество членов зарегистрированных сект за 1983 год. – 1 арк. Количество членов незарегистрированных сект за 1983 год. – 1 арк. Обобщенные данные о нарушениях законодательства о свободе совести и религиозные организации в Автономной Республике Крым по состоянию на 1.01.1999 г. – 1 арк. Пояснювальна записка до річних форм звітності за 2004 р. Документ № 709/01 – 18 від 27.12.2004 р. – 5 арк. Пояснювальна записка до річних форм звітності за 2005 рік. Документ № 795/01 – 18/1 від 14.12.2005 р. – 5 арк. Пояснювальна записка до статистичного звіту по Автономній Республіці Крим за 2001 р. Документ № 480/02 від 14.12.2001 р. – 5 арк. Председателю правления правозащитной организации “Аркадаш” Исмаилову А. Р. Документ № 74/01 – 07/1 від 15.02.2006 р. – 1 арк. Симферопольському городському голове В. Ф. Ермаку. Документ № 1/74 від 15.02.2006 р. – 1 арк. Ситуація в мусульманському середовищі Криму. Документ № 393/01 – 07/6 від 10.07.2006 р. – 7 арк. Узагальнені відомості про порушення законодавства про свободу совісті та релігійних організацій в АРК станом на 1.01.2002 р. – 1 арк.
14. Архів Комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян при РМ АРК. Дані про етнонаціональний склад населення Криму на 1.01.2006 р. – 1 арк. Данные о численности населения АРК. – 1 арк. Информация о прогнозных показателях возвращения депортированных граждан в Автономную Республику Крым до 2025 г. – 4 арк. Інформація про стан, проблеми і тенденції міжнаціональних відносин в Автономній Республіці Крим. – 3 арк. Національний склад населення

- Автономної Республіки Крим за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – 1 арк. Протокол совещания по вопросам выделения земельных участков депортированным гражданам от 6 сентября 2006 года. – 3 арк.
15. Архів Духовного управління мусульман Криму. Регионларда сайланган баш имамлар акъкъында малюмат. – 1 арк. Сведение о бывших мечетях, медресе, не переданных мусульманским громадам по Автономной Республике Крым. – 1 арк. Сведение о росте мусульманских громад по Крыму. – 1 арк. Список мечетей Крыма на 01.01.2005 р. – 1 арк. Устав мусульманской громады. – Симферополь, 2001. – 11 арк.
16. Архів римо-католицької громади св. Климента м. Севастополь. Данные священников, монахов и монахинь, работающих в Крыму на декабрь 2006 года. – 2 арк.
17. Архів греко-католицької громади м. Севастополь. Квич Микола Михайлович. Довідка № 22–363 5097 від 26.01.2006 р. – 1 арк. Релігійна громада (парафії) Святого Василя Великого екзархів УГКЦ. Довідка № 22–363–5095 від 27.01.2006 р. – 1 арк. Релігійна організація (парафія) Успення Пресвятої Богородиці УГКЦ міста Севастополя. Довідка № 22–364–5093 від 27.01.2006 р. – 1 арк. Свідцтво про державну реєстрацію юридичної особи. Релігійна громада (парафії) Святого Василя Великого екзархів УГКЦ. Реєстраційний номер: 288288 від 20.08.2002 р. – 1 арк. Свідцтво про державну реєстрацію юридичної особи. Релігійна організація (парафія) Успення Пресвятої Богородиці УГКЦ міста Севастополя. Реєстраційний номер: 629044 від 27.08.1991 р. – 1 арк. Свідцтво про державну реєстрацію юридичної особи. Релігійна організація (громада) Святого Апостола Андрія Первозданного УГКЦ. Реєстраційний номер: 288282 від 21.03.1995 р. – 1 арк.
18. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, ф. 1 (Рукописні матеріали), оп. 4, спр. 21–31.
19. Про свободу совісті та релігійні організації : закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – С. 283; О мерах по регулированию межнациональных отношений и реализации программы социально-экономического и национально-культурного развития ранее депортированных лиц и их потомков в АРК : решение ВР АРК // Крымские известия. – 2000. 17 мая. – С. 1; О ходе выполнения программы обустройства и социально-культурного развития депортированных граждан в АРК : постановление ВР АРК // Крымские известия. – 2002. 31 октября. С. 2; Положение о Республиканском Комитете по делам национальностей и депортированных граждан АРК от 23 июля 2002 года : постановление Совмина АРК № 274 // Сборник нормативно-правовых актов АР Крым. – 2002. – № 8. – С. 1970–1973; Про деякі заходи щодо стабілізації відносин в Автономній Республіці Крим : постанова № 33 // Крымские известия. – 2001. – 20 февраля. – С. 3; Про використання культових споруд – визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям : постанова Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2001 р. № 1005. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про затвердження Положення про Державний департамент у справах релігій : постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2005 р. № 770. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про затвердження Типового договору про безоплатне користування релігійною організацією культовими будівлями та іншим майном, що є державною власністю : постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2003 р. № 1169/2003. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям : постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. № 137. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про утворення Державного департаменту у справах релігій : постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2005 р. № 390. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Об установлении праздничных дней для граждан Республики Крым, исповедующих ислам : постановление Верховного Совета Крыма № 277-1 от 26 марта 1993 г. // Ведомости Верховного Совета Крыма. – 1993. – № 2. 7 июля. – С. 104; О мероприятиях по сохранению культурного наследия крымских караимов и крымчаков на 2004 год : постановление ВС АРК от 25.12.2003. № 766-3/03. г. Симферополь // Крымские известия. – 2004. – 9 января. – С. 3; О ходе выполнения программы обустройства и социально-культурного развития депортированных граждан в АРК на 2002 год : постановление ВС АРК от 18.10.2002 № 281–3/02 // Сборник нормативно-правовых актов АР Крым. – 2002. – № 10. – С. 2519–2520; Об обеспечении социально-экономического и этнокультурного развития крымскотатарского народа : постановление Совета Министров АРК от 13 июня 2000 г. № 187 // Сборник нормативно-правовых актов АР Крым. – 2000. – № 6. – С. 692; Прогнозные объемы финансирования Программы расселения и обустройства крымских татар до 2005 года // Збірник урядових нормативних актів України. – 2002. – № 27. – С. 150–160; Релігія і право : коментар законодавства України. – Луганськ, 2003. – 285 с.; О мерах по регулированию межнациональных отношений... : решение Верховной Рады АРК // Крымские известия. – 2000. – 17 мая. Рішення № 302 від 15.07.2004 р. // Первая Крымская. – 2004. – 23 июля. Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. № 564-р. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви : розпорядження Президента України від

- 23 вересня 2005 р. № 1172/2005-рп. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про повернення релігійним організаціям культового майна : розпорядження Президента України від 22 червня 1994 р. № 53/94-рп. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Питання Міністерства юстиції України : указ Президента України від 20 квітня 2005 р. № 701/2005 (витяг). – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : указ Президента України від 21 березня 2002 р. № 279/2002. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна : указ Президента України від 4 березня 1992 р. № 125. – Режим доступу : <http://www.derzhdeprelig.gov.ua>.
20. Звіт за результатами фокус-групового дослідження у м. Сімферополі 6-7 листопада 2006 року // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 15–18; Кирюшко Н. И. Мусульмане в українском обществе : социологическое исследование / Н. И. Кирюшко. – К. : Ансар Фаундейшн, 2005. – 46 с.; Коростелина К. В. Система социальных идентичностей : опыт этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2002. – 255 с.; Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. Моніторинг дотримання прав меншин. – К. : Європа ХХІ, 2002. – 312 с.; Киселева Н. Вандали ХХ века. Крымская ассоциация социологов / Н. Киселева // Крымская правда. – 2000. – 12 декабря. – С. 1; Киселева Н. Все хуже, хуже и хуже? Крымская ассоциация социологов / Н. Киселева // Крымская правда. – 2000. – 23 декабря. – С. 1; Кирюшко М. И. Мусульмани в українському суспільстві : соціальні виміри / М. И. Кирюшко // Українське релігієзнавство. – 2004. – № 3–4. – С. 129–141; Кирюшко Н. И. Мусульмане в українском обществе : социологическое исследование / Н. И. Кирюшко. – К. : Ансар Фаундейшн, 2005. – 46 с.; Утвердження толерантності в українському суспільстві шляхом крос-регіональних і багатовимірних моніторингових релігійних процесів. Стан релігійної свободи і рівня толерантності в регіонах України : (за результатами опитування) // Релігійна панорама. – 2004. – № 8–9. – С. 80–88; Звіт за результатами фокус-групового дослідження у м. Сімферополі 6–7 листопада 2006 року // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 15–18; Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення // Робочі матеріали до фахової дискусії на тему “АР Крим сьогодні і завтра: територія ризику чи зона конфлікту?” / Центр Разумкова. – К., 2008. – 64 с.
21. Витяг із стенограми засідання Ради представників кримськотатарського народу // Кримські студії. – 2002. – № 5–6. – С. 5–29; Центр інформації та документації кримських татар. – Режим доступу : <http://www.cidct.org.ua/ru>.
22. Говорит М. Джемилев : доклады на сессиях Курултая 1991–2001. – Симферополь, 2001. – 224 с.; Аблаев Э. Нам совместно предстоит свершить еще немало дел / Э. Аблаев // Голос Крыма. – 2001. – 28 июня. – С. 2; Наша Родина – Крым, а религия – Ислам. Интервью с Э. Аблаевым и А. Альчиковым // Голос Крыма. – 2003. – 7 февраля. – С. 2; О культовых объектах, земле и отнятом. Беседа с муфтием Э. Аблаевым // Диалог. – 2006. – 29 сентября. – С. 4; Савченко Е. Придите к Богу, и он возродит наши души. Интервью с владыкой Василем / Е. Савченко // Южный курьер. – 1992. – 29 мая. – С. 5; Сент-Джезил Э. Война за клочок земли “Хан Джами” против Минобороны / Э. Сент-Джезил // Авдет. – 2006. – 26 мая. – С. 11; Совместное заявление Лазаря и Е. Аблаева // Крымские известия. – 2004. – 18 февраля. – С. 4; Хаджи Саиджалиль эфенди: “Мир и спокойствие нужны всем” // Крымские известия. – 1995. – 18 мая. – С. 1; Хаджи Эмиралли-эфенди: “Все религии в Крыму должны быть равны” // Авдет. – 2000. – 18 июля. – С. 3; Интервью с Лазарем: “Наша жизнь – сплошное поле чудес” // Южная столица. – 1993. – 12 февраля. – С. 2; Высокопреосвященство Лазаря // Крымская правда. – 2001. – 6 января. – С. 1.
23. Абдуллаев И. Погрешности безгрешных. Беседа с председателем Комитета по делам религий АР Крым В. Малиборским / И. Абдуллаев // Голос Крыма. – 2006. – 13 января. – С. 3; Бондаренко В. Релігійне життя України : основні тенденції та протиріччя / В. Бондаренко // Юридичний вісник України. – 2000. – 1 червня. – С. 21–24; Булатов А. Возрождение ислама в Крыму : современность, проблемы, перспективы / А. Булатов // Голос Крыма. – 2004. – 1 января. – С. 1; Булатов А. Сохраним азиы Крыма / А. Булатов // Голос Крыма. – 2005. – 20 мая. – С. 3; Краснопольская В. Дело ясное. Беседа с В. Малиборским / В. Краснопольская // Крымские известия. – 2003. – 5 сентября. – С. 2; Малиборский В. Сколько приходов, мечетей, синагог / В. Малиборский // Крымская правда. – 2000. – 14 июля. – С. 3.

In the article are investigated the sources base of study in the regional measuring the ethno-confessional processes in the ARC (the Autonomous Republic Crimea), marked the considerable quantity of the archived original sources which characterize the poly-ethnic and poly-confessional structure of population of the autonomy.

Key words: sources, ethno-confessional processes, Autonomous Republic Crimea, State Archive in the Autonomous Republic of Crimea.